

زندگی فہنیکی۔ سیاسی

شہینے

از استقامت تا انحراف

محمد تقی ذاکری

پڑھنا، سمجھنا، علم و فریضہ اسلامی

زندگی فرهنگی - سیاسی شلمغانی

از استقامت تا انحراف

محمدتقی ذاکری

ناشر

پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

وابسته به دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم

تهیه

پژوهشکده تاریخ و سیره اهل بیت علیهم السلام

سرپرستار

محمدباقر انصاری

ویراستار

فاطمه رحیمی بهشت‌آباد

لیتوگرافی، چاپ و صحافی

چاپخانه مؤسسه بوستان کتاب

چاپ اول: زمستان ۱۳۹۷

شمارگان: ۵۰۰

قیمت: ۴۲۰۰۰ تومان

عنوان: ۴۹۷؛ مسلسل: ۷۹۱

نشانی

قم، خیابان معلم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، نشر

پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

تلفن و دورنگار: ۳۷۸۳۲۸۳۳ - ۰۲۵

ص.پ: ۳۷۱۸۵/۳۶۸۸

کدپستی: ۳۷۱۵۶۱۶۵۹۱

مراکز پخش

۱. قم، میدان شهدا، تلفن و دورنگار ۳۷۸۳۲۸۳۴ - ۰۲۵

۲. تهران، خیابان انقلاب، روبروی در دانشگاه تهران،

پاساژ فروزنده، طبقه همکف، واحد ۳۱۲، تلفن:

۰۲۱ - ۶۶۹۵۱۵۳۴

وب‌گاه: www.pub.isca.ac.ir

رایانامه: nashr@isca.ac.ir

فروشگاه مجازی نشر: www.shop.isca.ac.ir

فروشگاه نشر دیجیتال: www.pajooaan.ir

همه حقوق برای ناشر محفوظ است.

سرشناسه:

ذاکری، محمدتقی، ۱۳۶۱-

عنوان و نام پدیدآور:

زندگی فرهنگی - سیاسی شلمغانی از استقامت تا انحراف/ محمدتقی ذاکری؛ تهیه

پژوهشکده تاریخ و سیره اهل بیت علیهم السلام

مشخصات نشر:

قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، معاونت پژوهشی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ

اسلامی، ۱۳۹۷

مشخصات ظاهری:

ص ۳۲۰

شابک:

۴۲۰۰۰ ریال

وضعیت فهرست‌نویسی:

فیا

یادداشت:

کتابنامه: ص. [۲۳۵] - ۲۴۹؛ همچنین به صورت زیرنویس

یادداشت:

نمایه

موضوع:

شلمغانی، محمدبن علی، - ۳۲۲ق.

موضوع:

شیعه - فرقه‌ها - عقاید - تاریخ

شناسه افزوده:

دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، معاونت پژوهشی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ

اسلامی، پژوهشکده تاریخ و سیره اهل بیت علیهم السلام

رده‌بندی کنگره:

BP ۲۳۹/۵۲:۹ ۱۳۹۷

رده‌بندی دیویی:

۲۹۷/۵۳

شماره کتابشناسی ملی:

۵۴۶۶۰۳۶

سخنی با خواننده.....	۹
مقدمه.....	۱۱
فصل اول: کلیات و مفاهیم.....	۱۵
مقدمه.....	۱۵
مفهوم‌شناسی.....	۳۳
فصل دوم: اوضاع سیاسی و علمی شیعه در عصر غیبت صغری.....	۴۱
۱. وضعیت سیاسی عصر غیبت صغری.....	۴۱
۱-۱. موقعیت سیاسی شیعیان.....	۴۴
۱-۱-۱. آل فرات.....	۴۹
۱-۱-۲. آل نوبخت.....	۵۴
۲. اوضاع علمی شیعه در عصر غیبت صغری.....	۵۷
۲-۱. شخصیت‌های حدیثی.....	۵۸
۲-۲. شخصیت‌های کلامی.....	۶۳
۳. مهم‌ترین چالش‌های علمی شیعه در غیبت صغری.....	۶۷
۳-۱. فرقه‌گرایی.....	۶۷
۳-۲. مدعیان نیابت و وکالت.....	۷۲

- فصل سوم: شلمغانی در منابع ۷۹
۱. شلمغانی در منابع سنی ۸۳
۲. منابع شیعی ۹۶
- فصل چهارم: جایگاه علمی شلمغانی ۱۰۹
۱. مشایخ شلمغانی ۱۱۰
۲. بررسی روایات ۱۱۲
- ۲-۱. اسناد تام ۱۱۳
- ۲-۲. اسناد ناقص ۱۱۶
۳. راویان و شاگردان ۱۳۶
۴. کتاب‌ها ۱۴۰
- ۴-۱. کتاب التکلیف ۱۴۱
- ۴-۱-۱. کتاب فقه الرضا ۱۴۵
- ۴-۱-۲. کتاب فصل القضا ۱۴۸
- ۴-۲. کتاب الاوصیاء ۱۵۹
- ۴-۳. کتاب المباهله ۱۷۰
- ۴-۴. رساله الی ابن همام ۱۷۳
- ۴-۵. کتاب الغیبه ۱۷۹
- ۴-۶. المذهبیه ۱۸۰
- ۴-۷. الحاسة السادسة ۱۸۰
- ۴-۸. کتاب العصاء ۱۸۱
- ۴-۹. کتاب الخمانر، کتاب الحجر، کتاب شرح کتاب الرحمة لجابر، کتاب البرائیات ۱۸۲

فهرست مطالب ۷

فصل پنجم: جایگاه سیاسی - اجتماعی شلمغانی ۱۸۳

۱. جایگاه سیاسی شلمغانی ۱۸۳

۲. حامیان شلمغانی ۱۸۵

۳. جمع‌بندی ۲۰۲

۴. جایگاه اجتماعی شلمغانی ۲۰۴

فصل ششم: گرایش فکری شلمغانی ۲۱۳

۱. دوره استقامت ۲۱۵

۲. دوره انحراف ۲۱۶

۲-۲. اباحی‌گری ۲۲۰

۲-۳. عقیده به ضد ۲۲۷

۳. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری ۲۳۲

کتابنامه ۲۳۵

پیوست‌ها ۲۵۱

پیوست شماره ۱: روایات کتاب الاوصیاء ۲۵۱

پیوست شماره ۲ ۲۷۱

کتاب المباهلة ۲۷۱

نمایه ۳۰۱

فهرست آیات ۳۰۱

فهرست روایات ۳۰۳

۳۰۷	موضوعات
۳۱۴	اعلام و مشاهیر
۳۱۷	مکان‌ها
۳۱۷	مقالات
۳۱۸	کتاب‌ها

سخنی با خواننده

عصر غیبت برای شیعیان از جهات مختلف دارای اهمیت است، از یک سو غیبت و فقدان ظاهری امام، جامعه شیعی را با بحران فکری و عقیدتی مواجه کرده بود و از سوی دیگر ادعاهای نابجای برخی افراد منتسب به شیعه بر این بحران می‌افزود.

یکی از این افراد ابوجعفر محمد بن علی شلمغانی بود که نزد شیعیان از جایگاهی برخوردار بود و با حسین بن روح نوبختی سومین نایب امام نیز ارتباط نزدیکی داشت و حتی پاسخگویی برخی مراجعان او را نیز برعهده داشت و همین سبب ایجاد پایگاهی برای او در میان شیعیان گردید. از سوی دیگر مرآوده او با صاحب‌منصبان بر اعتبار او می‌افزود. همین‌ها در انگیزه او برای ادعای ریاست بر شیعیان تأثیرگذار بود. انحراف ناگهانی او و ادعای باییت امام دوازدهم و منازعه او با حسین بن روح سبب شکاف در میان شیعیان گردید؛ از سوی دیگر سبب انتساب برخی باورها مانند الوهیت به او شده است.

جایگاه شلمغانی، محل رجوع و استفاده‌بودن آثار او (سال‌ها پس از مرگ او) و نیز ادعاهای وی شبهاتی را به وجود آورده که پژوهش درباره او را ضروری می‌نمود. عوامل ایجاد فراز و فرود در زندگی او و علت انحراف وی از مسائلی است که نیازمند تبیین دقیق، علمی و روشمند می‌باشد.

پژوهشکده تاریخ و سیره اهل بیت علیهم‌السلام که پژوهش در زوایای پنهان مکتب

اهل بیت علیهم السلام و پیروان آنان و شبهه‌زدایی از تاریخ تشیع را وظیفه خود می‌داند، بررسی زندگانی شلمغانی را در دستور کار خود قرار داد. پژوهش حاضر که دستاورد فکری محقق ارجمند جناب آقای محمدتقی ذاکری می‌باشد، این مهم را کاویده و تلاش کرده به شیوه علمی و روشمند جایگاه علمی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی و گرایش‌های فکری شلمغانی و علل انحراف او را تبیین نماید.

بی‌تردید اجرای این پژوهش و غنای علمی آن مدیون تلاش‌های ارزنده مدیر محترم گروه تاریخ تشیع حجت‌الاسلام و المسلمین جناب آقای سیدقاسم رزاقی، ارزیابان محترم و اعضای محترم شورای پژوهشی پژوهشکده آیت‌الله محمدهادی یوسفی غروی، حجج اسلام آقایان رمضان محمدی، محمدجواد صاحبی، مصطفی صادقی، دکتر نعمت‌الله صفری فروشانی و دکتر سیدحسین فلاح‌زاده، مدیر محترم امور پژوهشی حجت‌الاسلام مهدی نورمحمدی، کارشناس محترم گروه جناب آقای دکتر سعید نجفی‌نژاد و جناب آقای مهدی بنی‌حسن است که جا دارد از زحمات و تلاش‌های ایشان قدردانی به عمل آید؛ نیز بایسته و شایسته است از اداره نشر پژوهشگاه که فرایند آماده‌سازی اثر و چاپ و نشر آن را برعهده داشتند، سپاسگزاری کنم.

همچنین از رئیس محترم پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، حجت‌الاسلام و المسلمین جناب آقای دکتر نجف لک‌زایی تشکر می‌کنم که بدون پشتیبانی و یاریگری بی‌دریغ و مؤثر ایشان، پژوهش حاضر به سرانجام نمی‌رسید.

پژوهشکده تاریخ و سیره اهل بیت علیهم السلام در راستای حیات و بالندگی علم و دانش، آثار خود را در اختیار جامعه علمی قرار داده و از انتقادات و پیشنهادهای علمی همه استادان، صاحب‌نظران و پژوهشگران محترم استقبال می‌کند. امید است این فعالیت‌های علمی زمینه‌ساز رشد و پویایی دانش تاریخ و به دنبال آن تمدن اسلامی گردد.

دکتر حمیدرضا مطهری

مدیر پژوهشکده تاریخ و سیره اهل بیت علیهم السلام

مقدمه

عصر غیبت صغری برای امامیه دوران پرچالشی بود. نخستین تجربه‌های غیبت امام در حالی که حتی ولادت آن حضرت برای عموم شیعه مشخص نبود، شیعیان امامی را در سرگردانی فرو برد که از آن به حیرت تعبیر می‌شود. در چنین اوضاعی وکلای امام عسکری علیه السلام که در زمان غیبت وکالت امام دوازدهم (عج) را بر عهده داشتند، وظیفه خطیری بر عهده گرفتند. در این دوران وکلاء توسط چهار تن که به ترتیب سرپرستی دیگر وکلاء را بر عهده داشتند رهبری می‌شدند. با این حال آنچه اوضاع را دشوارتر می‌ساخت، ظهور مدعیانی بود که با بهره‌برداری از جایگاه علمی یا اجتماعی خود ادعاهای داشتن منصبی از جانب امام دوازدهم علیه السلام را داشتند. شلمغانی (مقتول در ۳۲۲ ق به دستور خلیه وقت) یکی از شخصیت‌های علمی است که در ابتدای امر ارتباطی نزدیک با حسین بن روح (م ۳۰۵ ق) (سومین سرپرست وکلاء در غیبت صغری) داشت. اما این ارتباط نزدیک بعد از مدتی به تیرگی گرایید و روابط آنان به رد و انکار یکدیگر انجامید. این امور سبب گردید علیرغم رویکرد منفی مؤلفان شیعی و غیرشیعی به شلمغانی در طول قرن‌های متمادی، در عصر حاضر برخی پژوهش‌ها حالات دیگری را مطرح ساخته و شلمغانی را قربانی توطئه‌های شخصیتی چون حسین بن روح و طرفدارانش جلوه دهند. با توجه به این امور بود که لزوم پژوهش مستقل در مورد شلمغانی و شناخت جنبه‌های مختلف علمی، فکری، اجتماعی و سیاسی وی احساس شد تا شلمغانی را آن‌چنان‌که بوده بازشناسی کند.

به این ترتیب پژوهش پیش رو در شش فصل تدوین گردید که مطالب متنوعی را در خود جای داده است. در این اثر علاوه بر مباحث مقدماتی و بسترشناسی که لازمه تحقیق بود، چند مسئله عمده مورد بررسی و پژوهش قرار گرفت؛ از جمله بررسی داده‌های منابع در مورد شلمغانی. در این خصوص اختلاف گزارش‌های منابع متنوع از جهت تخصص و انگیزه در زمان‌های متمادی قابل توجه بود.

رهیافت به تمایل فکری شلمغانی به طیف خاصی از محدثان و راویان قبل از خود و تأثیرپذیری او از برخی از مشایخ خویش مسئله مهم دیگری بود که به آن پرداخته شد. با توجه به اینکه هیچ‌یک از منابع به مشایخ شلمغانی اشاره نکرده‌اند، شناسایی افراد و شخصیت‌های مورد علاقه وی تنها از طریق بررسی روایات پراکنده‌ای که از او در منابع مختلف باقی مانده و قابل‌شناسایی است، امکان‌پذیر بود. اما برای شناخت وجهه علمی شلمغانی آثار و تألیفات وی و محتوای آنها و میزان اهمیتی که نزد مؤلفان شیعه داشته و اینکه در حال حاضر چه میزان از آنها دسترس‌پذیر است، بررسی گردید.

مسئله با اهمیت دیگر در شناسایی شلمغانی، بررسی جایگاه سیاسی - اجتماعی وی بود. او از جایگاه اجتماعی خاصی میان شیعیان خصوصاً قبیله بنی‌سپتام برخوردار بود؛ همچنان‌که ارتباط‌هایی با شخصیت‌های سیاسی مختلف و افراد صاحب‌نفوذ داشت. درمقابل حسین بن روح، هم از جایگاه اجتماعی والایی نزد شیعیان برخوردار بود و هم تا میزانی ارتباط‌هایی با شخصیت‌های سیاسی داشت. مطالعه در این زمینه نشان از آن داشت که شلمغانی از روابط خود با شخصیت‌های سیاسی برای از میان برداشتن حسین بن روح استفاده کرده است؛ همچنان که حسین بن روح و شخصیت‌های نزدیک وی به این نوع اقدامات در مقابل شلمغانی دست زده‌اند.

یکی دیگر از مهم‌ترین مباحث در مورد شلمغانی بحث از گرایش فکری اوست. در منابع متعددی از انحراف‌های عقیدتی و حتی اخلاقی شلمغانی سخن به میان آمده

است. در این اثر با دیدگاهی منتقدانه به گزارش‌های موجود در این زمینه پرداخته شده و احتمال‌هایی درباره نادرستی برخی از این موارد داده است. در نهایت، این کتاب بازگشتی به مسئله اصلی تحقیق یعنی «عوامل مؤثر در فرافز و فرود شلمغانی از استقامت تا انحراف» داشته و نتیجه نهایی تحقیق را ارائه داده است.

گفتنی است کتاب پیش رو حاصل زحمات، حمایت‌ها و هدایت‌های شخصیت‌های متعدد و نهادهای مختلفی است که بدون آن هرگز به ثمر نمی‌رسید؛ از این رو لازم است از برخی از این شخصیت‌ها و نهادها تشکر صمیمانه خویش را ابراز نمایم. به این ترتیب از دانشگاه ادیان و مذاهب اسلامی که مراحل نخستین شکل‌گیری این طرح در آنجا آغاز شد، تشکر می‌کنم؛ همچنین از استاد محترم دکتر محمد غفوری‌نژاد که متن کتاب را در فواصل مختلف و همگام با نگارش آن مطالعه کرد و مشورت‌های راه‌گشایی ارائه دادند، تشکر می‌کنم؛ در ضمن از حجت‌الاسلام و المسلمین ذاکری حُمی و استاد محمدرضا صاحبی که نظرهای عالمانه آنها در اصلاح کاستی‌های کتاب مغتنم بود، کمال تشکر را دارم؛ از استاد محترم حجت‌الاسلام و المسلمین رزاقی موسوی (مدیرگروه تاریخ تشیع) و حجت‌الاسلام و المسلمین دکتر حمیدرضا مطهری (رئیس محترم پژوهشکده تاریخ و سیره اهل‌بیت پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی) نیز که بدون حمایت ایشان کتاب پیش رو فرصت انتشار نمی‌یافت، تشکر ویژه دارم؛ همچنین که از مدیریت و کارمندان کتابخانه تخصصی تاریخ اسلام و ایران، آقای اباذری، آقای اکرمی و آقای شوندی که صمیمانه منابع متعدد را در اختیار می‌گذارند، امتنان دارم.

اما در این میان دو تشکر ویژه را بر خود لازم و ضروری می‌دانم: تشکر از پدر و مادر و خانواده‌ام که بدون حمایت آنان این اثر نمی‌توانست شکل بگیرد؛ خاصه از همسر و فرزندانم که در طول نگارش کتاب الگویی از صبر و تحمل سختی‌ها را مقابل دیدگانم به نمایش گذاشتند؛ تشکر از استاد محترم دکتر نعمت‌الله صفری فروشانی که

مرا در تمام مراحل شکل‌گیری این کتاب همراهی کرده‌اند و از راهنمایی‌های گره‌گشای دریغ نکرده‌اند. نقدهای عالمانه ایشان گاه کل متن نگارش یافته را به بازنویسی می‌کشاند. اما آنچه نباید ناگفته بماند، ویژگی خاص ایشان است؛ جدیت و صمیمت ایشان به حدی بود که موجب انگیزه‌ای نو و توانی مضاعف برای ادامه کار می‌شد و عبور از موانع را سهل‌تر می‌ساخت.

پیشاپیش از خطاهای ناخواسته‌ای که در این اثر راه یافته عذرخواهم و آرزومندم خوانندگان محترم، حقیر^۱ را از انتقادات و راهنمایی‌های خویش محروم نفرمایند.

والله من وراء المقصود